

स्वच्छतेचे प्रसारक संत गाडगेबाबा आणि शालेय शिक्षण

तेजस्विनी रामदास तारू*

संशोधक विद्यार्थिनी

इतिहास विभाग,

डॉ. बा. आं. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. सरवदे सुशीलकुमार शंकरराव**

संशोधन मार्गदर्शक

प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख

तेरणा महाविद्यालय, उस्मानाबाद

सारांश :

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये ज्या महान भारतीय विचारवंत आणि समाज सुधारकांनी महत्त्वाची भूमिका मांडली, त्यामध्ये संत गाडगेबाबांचे नाव विशेष उल्लेखनीय असेच आहे. सर्वसाधारण कुटुंबात जन्मलेल्या संत गाडगेबाबांनी स्वतः नीरक्षर असून सुद्धा शिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही हे लक्षात होऊन शिक्षण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, व्यसनाधिनता, जातिवाद, वर्णभेद, अस्पृश्यता इत्यादींवर कडाडून विरोध केला. त्याच बरोबर स्वच्छतेचे महत्त्व आपल्या कीर्तनातून लोकांना पटवून देत असत. संत गाडगेबाबा यांच्या संपूर्ण कार्याची व स्वच्छतेविषयक विचारांची माहिती व्हावी हा संशोधकाचा मुख्य उद्देश आहे.

प्रस्तावना :

संत गाडगेबाबा हे महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध किर्तनकार, आणि समाजसुधारक होते, स्वच्छता आणि समाजसेवेचे व्रत हाती घेतलेले संत गाडगेबाबा यांचे विचार व कार्य हे नेहमीच समाजाला प्रेरणादेणारेच आहेत, आधुनिक भारताला अभिमान वाटेल अशा महापुरुषांमध्ये संत गाडगेबाबा यांचे नाव आहे. गाडगेबाबांचा जन्म 23 फेब्रुवारी 1876 रोजी विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यात दर्यापूर तालुक्यात शेंडगाव येथे झाला. गाडगेबाबांच्या लहानपणीच 1884 रोजी त्यांच्या वडीलांचा मृत्यू दारूच्या व्यसनामुळे झाला. त्यानंतर गाडगेबाबांची आई व ते मामाच्या गावी दापुर्याला राहायला आले. तेथे गाडगेबाबा शेतीची कामे करत असत. 1892 रोजी गाडगेबाबांचा विवाह कुंताबाईसोबत झाला. गाडगेबाबांनी धर्माच्या नावाखाली रूढ असलेल्या दुष्ट व व्यसनी चालीरितींच्या विरुद्ध बंड पुकारले. जातीसुधारणेसाठी काही सज्जन लोकांची संघटना केली परंतु त्यात पाहिजे तसे यश आले नाही. गाडगेबाबांचे मन संसारात रमले नाही. त्यांना ईश्वर चिंतनाचा ध्यास लागला. गाडगेबाबांनी 1 फेब्रुवारी 1905 रोजी गृहत्याग केला.

संत गाडगेबाबांनी केलेले समाजप्रबोधन व स्वच्छतेचा प्रसार :

भ्रमंती करत असतांना समाजाची स्थिती कशी आहे ? लोक कसे जगतात ? समाजातील विषमतेचे, दारिद्र्याचे, व्यसनाधिनतेचे चटके जवळून अनुभवले, ते रस्त्याने जातांना गरजूंना मदत करत असत. गावातील घाण साफ करत असत. गाडगेबाबांनी खराटा हाती घेवून समाजातील स्वच्छतेचा एक विधायक कार्यक्रम सुरू केला. सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छता करून लोकांना सहकार्याचा व आरोग्यसेवेचा मंत्र दिला. मधुकर केचे बाबांबद्दल लिहीतात, "खरंच हा माणूस होता तरी कोण ? त्याचाच शोध घ्यावयाचा आहे. तो चिंध्या पांघरलेला आंबेडकर, पंजाबराव होता की गाडगे हाती घेतलेला कार्ल मार्क्स होता ? की अर्जुनाचा रथ सोडून खराटा हाती घेतलेला गीतकार होता."¹ सार्वजनिक अस्वच्छतेमुळे साथीचे रोग, प्रदूषण, गलीच्छपणा इ. समस्या पसरतात. त्यामुळे स्वच्छता महत्त्वाची हे लोकांच्या मनावर बिंबवत असतांनाच लोकांच्या आरोग्यविषयक अंधश्रद्धाही गाडगेबाबांनी निपटून काढल्या. गाडगेबाबा किर्तनाच्या गावी सकाळी पोहचत. गाव म्हणावे की उकीरडा हा संभ्रम असे. गाडगेबाबा आधी खराट्याने गाव स्वच्छ करत मग कीर्तनाच्या खास शैलीतून स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देत असत. "अरे कशी रे तुम्ही माणसं! अरे कुत्रं-मांजर सुद्धा आपल्या घाणीवर माती ओढतात, अन् तुम्ही माणसं खुशाल तशीच बसता ? काय म्हणावं तुम्हास."²

सार्वजनिक ठिकाणी साफसफाई करण्याची गाडगेबाबांची सवय आयुष्याच्या शेवट पर्यंत कायम होती. प्र. के. अत्रे बाबांबद्दल लिहीतात "झाडुचे तंत्र" या देशात महात्मा गांधींनी आणले अशी सुशिक्षितांची समजूत आहे, ती साफ खोटी गोष्ट आहे. डोक्यावर खापर आणि हातात खराटा घेवून बाबा अक्षरशः पन्नास वर्ष हिंडताहेत. ते 'खराट्याचे बादशाहा' आहेत. हा महान समाजसेवक तब्लं अर्धशतक जनतेच्या कल्याणासाठी चंदनासारखा झिजतो आहे.

आपल्या देहाचे कण न कण रात्रंदिवस खर्ची घालतो आहे. पण सुशिक्षित महाराष्ट्राला त्याची जाणीव नाही.³ समाजातील अनाथ, उपेक्षित दुर्बल घटकांची जबाबदारी समाजाने स्वीकारली पाहिजे असे बाबांचे मत होते. गो. नी. दांडेकर लिहीतात, "वृद्धाश्रमाची कल्पना जणू याच दशकात निर्माण झाली असल्यासारखा गवगवा करतात. बाबांना ही कल्पना या शतकाच्या पहिल्या, दुसऱ्या दशकातच सुचली होती."⁴

गाडगेबाबांचा कीर्तन म्हणजे लोक प्रबोधनाचा एक भाग होता. 'गोपाला गोपाला देवकीनंदन गोपाला' या नामाचा उपयोग करित कीर्तनातून समाज शिक्षण घडवून आणले. समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देताना स्वच्छता आणि चारित्र्याची शिकवण देत असत. श्री मधुकर केचे लिहीतात, "तशा त्या देखण्या सुरेल कीर्तनाच्या पार्श्वभूमीवर बाबांची कीर्तन म्हणजे सुवर्णकलशाशेजारी फुटके मडकेच."⁵ समाज प्रबोधनासाठी गाडगेबाबांनी 'कीर्तन व खराटा' हा मार्ग स्विकारला. प्र. के. अत्रे बाबांविषयी लिहीतात, "सिंहाला पहावे वनात, हत्तीस पहावे रानात, गाडगेबाबांना पहावे कीर्तनात."⁶ आपल्या कीर्तनात प्रवचनात गाडगेबाबांनी "तीर्थी धोंडा पाणी देव रोकडा सज्जनी. " असे सांगितले. दीन, दुबळे, अनाथ, अपंगांची सेवा करा, देवळात जाऊ नका, मूर्तिपूजा करू नका, सावकाराकडून कर्ज काढून सणवार साजरे करू नका, अडाणी राहू नका, पोथी - पुराण, चमत्कार, बुवाबाजी या गोष्टींवर विश्वास ठेवू नका. हे विचार गाडगेबाबा आपल्या कीर्तनातून लोकांच्या मनावर बिंबवत असत आणि लोकांच्या मनातील धुळ स्वच्छ करत असत. "बाबांच्या वैचारिक आणि विधायक कार्यक्रमाचे खराटा हे अतिशय सुचक व बोलके असे प्रतिक आहे."⁷

गाडगेबाबांनी गरीब मुलांसाठी शाळा, विद्यालये, महाविद्यालये, आश्रमशाळा, वसतीगृहे उघडली. अन्नछत्रे बांधली, पाणपोया बांधल्या, नद्यांवर घाट बांधले. गोरगरीबांसाठी तीर्थक्षेत्री धर्मशाळा बांधल्या तसेच स्त्रियांसाठी प्रसुतिगृहे, दवाखाने बांधले. गाडगेबाबांचे संपूर्ण कार्य पाहिले की वाटते समाजसेवा करण्यासाठी पैशांची गरज नाही तर फक्त चांगल्या विचारांची, तीव्र इच्छाशक्तीची आणि पारदर्शकपणे तन-मन-धनाने काम करणाऱ्यांची गरज आहे. डॉ. आंबेडकर गाडगेबाबांना "समाजक्रांतीचे अग्रदूत म्हणत असत."⁸

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी सखोल माहिती मिळवण्यासाठी संत गाडगेबाबा यांच्या कार्यावर आधारित चरित्रत्मक

पुस्तके, पहा चरित्रे, पत्रे, लेख, संपादित साहित्य, वर्तमानपत्रे, कादंबरी, आठवणी, कीर्तन, प्रकाशित झालेले विविध ग्रंथ या साधनांचा वापर करण्यात आला. हा शोध निबंध तयार करण्यासाठी वर्णनात्मक व आशय विश्लेषण आणि संदर्भ संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

संशोधनाची गरज :

संत गाडगेबाबा समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देताना स्वच्छता आणि चारित्र्य यांची शिकवण देत असत. स्वच्छता म्हणजे आपले शरीर, मन आणि आपल्या सभोवतालच्या गोष्टी स्वच्छ करणे, स्वच्छता हा मानवी समुदायाचा एक अत्यावश्यक गुण आहे. शालेय शिक्षणात आपण मुलांना स्वच्छतेचे महत्त्व आणि उद्दिष्ट समजावून सांगायला हवे. ज्यावेळी संत गाडगेबाबा यांच्या स्वच्छतेचा विचार केल्या जाईल त्यावेळेला शालेय शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना खऱ्या अर्थाने कृती युक्त चांगल्या प्रकारचा कार्यक्रम देणे, विद्यार्थ्यांना स्वच्छतेच्या सवयी लावणे, स्वच्छतेतून चांगल्या प्रकारे व्यक्तीमत्त्व विकासाठी हा मुद्दा कारणीभूत ठरतो. त्यामुळे शालेय शिक्षणामध्ये संत गाडगेबाबा यांचे स्वच्छता आणि स्वच्छतेचे विचार, कल्पना, कृतीयुक्त विचार यांचे अनन्य साधारणपणे महत्त्व खूप चांगल्याप्रकारे गरज शालेय शिक्षणात असलेली आपल्याला दिसून येते.

संशोधनाचे महत्त्व :

वैयक्तिक स्वच्छता ही आपल्या आरोग्यासाठी आवश्यक असते. व्यक्तिगत स्वच्छतेइतकीच घराची, गाणाची, देशाचीही स्वच्छता आवश्यक असते. आपल्या देशात इतर ठिकाणांपेक्षा मंदिरांमध्ये जास्त घाण आढळते. त्यासाठीच संत गाडगेबाबांनी धार्मिक स्थळी जाऊन तेथील घाण साफ करत असत. जसेकी दरवर्षी पंढरपुरला जाऊन तेथील घाण साफ करत असत काँग्रेसचे अधिवेशन भरले, ते पार पडेपर्यंत तेथील पटांगण, शौचकुपा साफ करण्याचे काम गाडगेबाबा आणि त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी केले. बरेच लोक म्हणतात की हे काम सरकारी संस्था करतात, म्हणून ते स्वतः काहीही करत नाहीत आणि सर्व जबाबदारी सरकारवर टाकतात. त्यामुळेच सर्वत्र घाण पसरते आणि बऱ्याच प्रकारचे रोग आणि आजार पसरतात जोपर्यंत आपल्याला स्वच्छतेचे महत्त्व समजणार नाही, तोपर्यंत आपण स्वतःला सुसंस्कृत म्हणू शकत नाही.

सारांश व निष्कर्ष :

आपण सर्वजन आपल्या घराच्या स्वच्छतेची जशी विशेष काळजी घेत असतो त्याच प्रमाणे आपण जेव्हा आपल्या

आजुबाजुच्या परीसराची काळजी घेऊ तेव्हाच आपल्या देशातच नाहीतर संपूर्ण जगभरात स्वच्छता होईल. कारण स्वच्छतेचे अनेक फायदे आहेत. जसे की स्वच्छता असली तर आपले मनही प्रसन्न राहिल. शरीरात घाण आणि रोग नेहमीच एकत्र राहतात. त्यामुळे शरीर निरोगी असेल तर आपण आजारी पडणार नाही. त्यासाठी स्वच्छता खूप महत्वाची ठरते. सद्यपरिस्थिती पाहता मागील काही वर्षांत कोरोनामुळे संपूर्ण जगात हाहाकार माजला होता. कोरोनामुळे स्वच्छतेला खूप महत्त्व दिल्या जात आहे. अनेक थोर, साधुसतांनी स्वच्छतेला महत्त्व दिले आहे. त्यात संत गाडगेबाबांचे नाव स्वच्छतेचे प्रसारक म्हणून आदराने घेतले जाते. भारत सरकारद्वारा गाडगेबाबांच्या सन्मानार्थ अनेक पुरस्कार सुद्धा दिले जातात.

एवढेच नाही तर अमरावती विद्यापीठाला सुद्धा गाडगेबाबांचे नाव देण्यात आले आहे. संत गाडगेबाबा हे भारतीय इतिहासातील एक महान थोर संत होते. 20 डिसेंबर 1956 रोजी गाडगेबाबांचे निधन झाले. परंतु त्यांचे विचार आणि कार्य आजही आपल्या मनात जिवंत आहेत. गाडगेबाबांच्या सन्मानार्थ महाराष्ट्र सरकारने 2000-01 पासून गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाला सुरुवात केली. सध्या शासनानेही सर्वत्र प्रतप्रधान नरेंद्र मोदीजींचे स्वच्छ भारत अभियान राबवले आहे. त्यामुळे गावांचा शहरांचा आणि देशाचा विकास होईल.

स्वच्छता व संत गाडगेबाबा यांचा सहसंबंध :

संत गाडगेबाबांनी जातील तीथे गल्लोगल्ली हातात झाडु घेऊन संपूर्ण गावाची साफसफाई करत बाबांना पाहताच लोक हातात झाडु घेऊन त्यांच्या कार्यास हातभार लावत असत. किंबहुना स्वच्छतेची ही मोहीम सीमित न ठेवता त्यास एका जनआंदोलनाचे रूप दिले. अशाप्रकारे संत गाडगेबाबांनी स्वच्छतेचे महत्त्व मांडले आहे. विद्यार्थ्यांच्या अनुषंगाने त्यांना चांगल्या प्रकारच्या सवयी व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी निगडीत असून त्या सवयींच विकसन शालेय शिक्षणाच्या विविध योजने मार्फत किंवा कृतीयुक्त एखाद्या कार्यक्रमाद्वारा केल्या जावे. जसेकी उदा. शाळेत विद्यार्थ्यांनी

शाळेच्या परिसराची स्वच्छता करावी, झाडे लावावी व त्यांची निगा राखावी. त्यामुळे शालेय स्तरावर प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, पदवी पर्यंतच्या सर्व स्तरावर हे अभियान राबवने लागू केले पाहिजे. यासाठी शिक्षक व मुख्याध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे.

स्वच्छता व कृतीयुक्त कार्यक्रम :

स्वच्छते विषयी महाराष्ट्र सरकारने अनेक उपक्रम राबवले आहेत. त्यात 'ग्राम स्वच्छता अभियान' याचा उल्लेख होतो. भारत सरकारने स्वच्छ भारत मिशनचा एक भाग म्हणून 'स्वच्छ भार सुंदर शाळा' अभियान सुरू केले. यात पिण्याचे पाणी, हात धुण्याची सुविधा, स्वच्छतागृहे, देखभाल व दुरूस्ती, वर्तन बदल व क्षमता बांधणी या पाच निकषावर शाळेने कार्य केल्यास शाळांना राष्ट्र/ राज्य/जिल्हा पातळीवर होणाऱ्या 'स्वच्छ भारत स्वच्छ विद्यालय' पुरस्कारमध्ये सहभाग होता येतो. शिक्षणाची वारी खर्या अर्थाने राज्यातील सर्व शाळांसाठी व समाजासाठी प्रशिक्षणाचे प्रभावी व्यासपीठ ठरले आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. श्री. केचे. मधुकर - 'श्री संत गाडगेमहाराज' साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. पृ. क्र. 79.
2. भगत रा. तू. (संपा.) - 'गाडगेमहाराज गौरव ग्रंथ' चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर. पृ. क्र. 103.
3. भगत. रा. तू. (संपा.) - तत्रैव. पृ. क्र. 48.
4. श्री. दांडेकर गो. नी. - 'गाडगेमहाराज' मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई. पृ. क्र. 132.
5. केचे, मधुकर - 'विदर्भाचे शैलीकार गाडगेबाबा' पृ. क्र. 71.
6. अत्रे. प्र. के - 'मराठी माणसे मराठी मने' आवृत्ती 5 वी परचुरे प्रकाशन मंदीर, मुंबई 1963. पृ. क्र. 51.
7. भगत रा. तू. (संपा.) - 'गाडगेबाबा गौरव ग्रंथ' चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर. पृ. क्र. 94.
8. दांडेकर गो. नी. - तत्रैव पृ. क्र. 114.